

UOT 82

M.Ə.Dövlətada
Bakı Slavyan Universiteti
mahdovlat@gmail.com

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ REALİZMİNDƏ İSLAMİ DƏYƏRLƏR (İ.MUSABƏYOVUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Açar sözlər: maarifçi realizm, islam əxlaqı, müəllif mövqeyi, maarifçi dünyagörüşü

Məqalədə İbrahim bəy Musabəyovun maarifçi realist nəsrində islam dəyərlərinin rolu araşdırılır. Müəllif maarifçi yazıcının dünyagörüşündə islam əxlaqının yerinə elmi aydınlıq gətirir. Müəllif dünyagörüşü ilə əsərin əsas qəhrəmanının məsələlərə baxışları arasında bir-birini tamamlayan cəhətlər aşkarlanır və diqqətə çatdırılır. Qəhrəmanların hərəkətlərində, bir-birinə münasibətində, davranışında və düşüncə sistemində, eyni zamanda, mövzunun bədii həllində, süjetin inkişaf tendensiyasında islam dəyərlərinin funksiyası, əhəmiyyəti izah olunur. Fikirlər əsaslandırılarkən qəhrəmanların nitqində islam dəyərlərinə aid biliklərin xatırlanmasına istinad edilir. Süjetin inkişaf məntiqi povest müəllifinin və qəhrəmanların dünyagörüşünə əsasən izah olunur. Müəllif məsələlərə yeni baxış bucağından yanaşır, elmi mövqeyini İ.Musabəyovun yaradıcılığında önəmli yer tutan “Xoşbəxtlər” povestinin əhatəli təhlili əsasında ortaya qoyur.

M.A.Довлатзаде

ИСЛАМСКИЕ ЦЕННОСТИ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА И.МУСАБЕКОВА)

Ключевые слова: просветительский реализм, исламская мораль, авторская позиция, просветительское мировоззрение

В статье исследуется роль исламских ценностей в просветительно-реалистической прозе И.Мусабекова. Автор дает научную ясность роли исламской морали в мировоззрении писателя-просветителя. Мировоззрением автора обнаруживаются и доводится до сведения дополняющие друг-друга черты между взглядами главных героев произведения. При обосновывании мнений ссылается на упоминание знаний, относящихся к исламским ценностям в речи героев. При этом выявляются взаимодополняющие черты между позицией героев в отношении к вопросам и мировоззрением автора. Наряду с этим, также раскрывается функция исламских тенденций в тенденции развития сюжета, в художественном разрешении темы и одновременно, в действиях, поведении и в системе мышления героев. Автор с новой точки зрения подходит к вопросам,

представляет свою научную позицию на основе всестороннего анализа повести И. Мусабекова «Хошбахтлар» («Счастливики»).

M.A.Dovlatzadeh

AZERBAIJAN EDUCATOR-REALIST PROSE ISLAMIC VALUES ON THE BASIS OF I.MUSABEKOV'S CREATIVITY WORKS

Keywords: *educational realism, islamic morality, authors position, educational outlook*

The article studies the role of Islamic values in I.Musabekov's educational-realistic prose and scientifically analyses the place of Islamic morality in his educational world outlook. Author outlook with your work the main heroes views on issues between each other completing sides detected and is brought to attention. Besides, it defines the complementary features between the author's world outlook and viewpoints of his heroes. The heroes stories are based on their knowledge of the Islamic valeus. The article also explains the functions that Islamic values play in the actions, behavior and thinking of the heroes, as weel as in the literary presentation of the subject, in the development tendency of the plot. The development of the plot is explained by the perspective of the logical narrative authors and heroes. The author of the article presents his scientific views through the comprehensive analysis of I.Musabekov's short novel called "Xoshbextler" ("The Happy Ones").

Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin tarixində İbrahim bəy Musabəyovun özünəməxsus mövqeyi vardır. O, "Xoşbəxtlər", "Cəhalət fədailəri", "Gözəllərin vəfası", "Neft və milyonlar səltənətində" adlı povestlərin, uşaqlar üçün yazılmış "Rzanın qutusu", "Rəhmli arvad" hekayələrinin, bəzi tərcümə əsərlərinin müəllifidir. İ.Musabəyov daha çox "Neft və milyonlar səltənətində" əsərinin müəllifi kimi məşhurdur. Ədəbiyyat tarixi və ali məktəb dərsləklərində də bu əsərin təqdiminə və təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir, ideya-məzmun və bədii sənətkarlıq baxımından dəyərli əsər kimi qiymətləndirilir. Onun "Xoşbəxtlər", "Cəhalət fədailəri", "Gözəllərin vəfası" əsərləri məhəbbət mövzusunda və qadının cəmiyyətdəki hüquqlarının müdafiəsi nöqtəyi-nəzərindən yazılmış, lakin mövzunun bədii həlli baxımından zəif və orijinal təsir bağışlamayan əsərlər kimi qiymətləndirilir.

"XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" dərsliyində (Bakı, Maarif, 1982) bu povestlərlə bağlı ümumiləşdirici qənaət aşağıdakı kimidir: "... Həmin əsərlər povestdən daha çox povest haqqında plana oxşayır" (2, s.231).

Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatının tədqiqatçılarından sayılan N.Vəlixanov yazır: "Onun "Xoşbəxtlər", "Cəhalət fədailəri", "Gözəllərin vəfası" əsərləri maarifçi realizmin bəzi tələblərinə cavab vermək baxımından əhəmiyyətlidir. "Xoşbəxtlər", "Cəhalət fədailəri" povestlərinin adlarından da məlum olur ki, müəllif əsərlərinə sərəlvə verəndə də açıq tendensiyaya

müraciət etmişdir. Bu cəhət müəyyən mənada maarifçi-realist nəsrə qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. “Cəhalət fədailəri”ndə irəli sürülən məsələlər XX əsr maarifçi-realist ədəbiyyatı üçün heç də yeni deyil” (3, s.110-111).

İ.Musabəyov irsinin ardıcıl tədqiqatçılarından sayılan G.Məmmədova “Xoşbəxtlər”dən bəhs edərkən hesab edir ki, povestin süjeti ədəbiyyatda yeni deyildir, lakin professor Abbas Zamanovun yazdığı kimi, “Bu mövzu zamanəsi üçün o qədər aktual idi ki, İ.Musabəyovun əsərləri oxumaq üçün artıq və əhəmiyyətsiz görünə bilməzdi”(4, s.6). Göründüyü kimi, tədqiqatçıların fikirləri ümumi bir nöqtədə birəşir. Povestlər bədii cəhətdən zəifdir, mövzunun həlli sxematikdir, ancaq povestlərdə ideya aktuallığı var və onlar maarifçilik tendensiyasının təbliği baxımından əhəmiyyətliyərlər. Əlbəttə, bu fikirləri birmənalı həqiqət kimi qəbul etmək çətindir. Çünki tədqiqatçıların povestlərdə mövzuların bədii həllinin təfərrüatına diqqət yetirmədikləri, bu əsərləri, əsasən, maarifçilik tendensiyası və ənənəvi məhəbbət süjetləri kontekstində qiymətləndirdikləri aşkar görünür. Halbuki ənənəvi məhəbbət süjetinin maarifçi həllində belə İ.Musabəyovun mövzuya fərdi baxış bucağından yanaşması diqqəti çəkir.

Heç şübhəsiz ki, tədqiqatçıların da dönə-dönə vurğuladığı kimi, İ.Musabəyov əsərlərində bilavasitə maarifçi dünyagörüşü mövqeyindən çıxış edir. Tədqiqatlarda deyildiyi kimi, bu cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, didaktik başlanğıc və sonluq İ.Musabəyovun bədii nəsrinin tərkib hissəsidir ki, bu xüsusiyyət də maarifçi-realizmin əlamətlərindəndir” (3, s.111-112).

Bununla belə, İ.Musabəyovun əsərlərində belə bir cəhət diqqəti çəkir ki, müəllif süjeti maarifçi ideya baxımından ətə-qana doldurmağa çalışsa belə, onun povestlərində hadisələrin inkişafı realist həyati müşahidələrə istinad edir. Məhz bu həyati müşahidələr povestləri sxematiklikdən uzaqlaşdıraraq bədii təsvirə təbiilik və canlılıq gətirir.

İ.Musabəyovun əsərlərində diqqətçəkən cəhətlərdən biri də povestlərdə hadisələrin inkişafının dini dünyagörüşünə, islami dəyərlərdən çıxış etməyə tabe tutulmasıdır. Doğrudur, XX əsr maarifçi-realizmi ilə bağlı nəzəri tədqiqatlarda realizmin bu tipində islami dünyagörüşün fəallığından söhbət açılmışdır. Y.Qarayev məsələnin bu tərəfini düzgün müşahidə etmiş və ümumiləşdirmişdir. “Həqiqi İslama inanan maarifçi yazıçılar üçün isə məqsəd dini və “Quran”ı müasirləşdirmək deyildi, bəlkə, əksinə, cəmiyyəti müasirləşdirmək üçün dinin və “Quran”ın cəmiyyətdəki təsir gücündən istifadə etmək idi” (6, s.131).

Lakin İ.Musabəyovun əsərlərinin təhlilində dini dünyagörüşünün müəllifin, qəhrəmanların dünyagörüşlərinə nüfuzu, onun süjetin hərəkətində iştirakı məsələsi adətən kənarda qalır. Bu dünyagörüşü bir qayda olaraq feodal-patriarxal zamanın və mühitin cəmiyyətin inkişafına buxov olan qaydaları, ənənələri içərisində gedir və çox vaxt da tənqidə məruz qalır. Bu cəhət

İ.Musabəyovun islami dəyərlərin ciddi nüfuz etdiyi “Xoşbəxtlər “əsərinə münasibətdə də özünü göstərir. G.Məmmədova yazır: “İ.Musabəyov bir -birini sevən iki gəncin qovuşmasına mane olan feodal-patriarxal adətlərin insanların həyatına gətirdiyi çətinlikləri özünəməxsus bir şəkildə tənqid etmiş, bu adətlərə qarşı əsas qəhrəmanın istək və meyillərini qoymuşdur. Həmin adətlər, əxlaq normaları nə qədər nüfuzlu olsa da, köhnədir, onlara qarşı həyatda güclü bir etiraz vardır, insanın təbii istək və meyilləri artıq bu normalara sığmır” (5, s.6). Bu məlum həqiqətdir ki, XX əsrin əvvəllərində milli cəmiyyətin əsas əxlaq normaları islami dəyərlərə soykənirdi. Bu cəhəti nəzərə alsaq, G.Məmmədovanın mülahizələrindən belə çıxır ki, “Xoşbəxtlər”in müəllifi və qəhrəmanı islam əxlaqına müxalif mövqedə dayanır və ona tənqidi münasibət ifadə edir. Bu tipli tənqidi mülahizələrin ortaya çıxmasında əsərdə müsəlman cəmiyyətinin həyat tərzinə və adətlərinə tənqidi yanaşmaların əsərin baş qəhrəmanının düşüncələrində özünə yer alması da rol oynayır. Aslan düşünür ki, “...Təəssüf ki, biz müsəlmanlar da ətrafımızda yaşayan bu gəddər millətləri gözlərimiz ilə görürük, qulaqlarımız ilə eşidirik, amma bu başımız ilə anlamaq istəməyərək ki, bizim bu kimi işlərimiz, əməllərimiz bizi fəneyə verir və verəcək. Mən bu az ömrümdə nə qədər bədbəxt ittifaqlar görmüşəm! Nədir bunlar! Hamısı bizim qəbih adətlərimizin nəticəsidir (1, s.91-92). Aslanın “biz müsəlmanların ən birinci nöqsanlarından, ən birinci qəbahətlərindən birisi” hesab etdiyi adət qız və yaxud oğlanın evləndirilməsi zamanı valideynlərin onların rəyini nəzərə almaması və yaxud almaq istəməməsidir. “Biz müsəlmanların nöqsanları” kontekstindən belə çıxır ki, bu qəbih adət İslam dinindən qaynaqlanır və elmi ədəbiyyatda da, adətən, bu cür şərh olunur. Halbuki, evlənmə zamanı evlənənlərin rəyinin soruşulmaması ilə islam əxlaqının heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələ burasındadır ki, bu həqiqəti həm “Xoşbəxtlər”in müəllifi, həm də qəhrəmanı çox yaxşı bilirlər. Ona görə də müəllif Aslanın düşüncə və mövqeyi vasitəsilə belə bir fikir gerçəkləşdirir ki, bütün bu qəbih adətlər elmsizlikdən və maarifsizlikdən irəli gəlir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “elm və maarif məsələsi”, adətən, dünyəvi elm və təhsil mənasında başa düşülür və İ.Musabəyovun da məsələyə münasibəti bu istiqamətdə yozulur. Halbuki “Xoşbəxtlər”də “qəbih adətlər”in baş verməsində islam əxlaqından, şəriətdən xəbərsizlik, islam əxlaqı və şəriətin lazımı səviyyədə və ümumən dərk edilməməsindən irəli gəlmiş xüsusi vurğulanır. Bu cəhət müəllifin mövzunun bədii həllində islami dünyagörüşü maarifçiliyin əsas komponentlərindən biri kimi qəbul etdiyini göstərir. Aslanın öz düşüncələrində uşaqlarını həqiqi müsəlman kimi tərbiyə etməyi, müsəlman olmağın şərtlərini başa salmağı valideynlərin ən əsas vəzifəsi kimi qəbarması da bunun əlamətidir. Aslan düşünür: “Bəs kimdir müqəssir? Əlbəttə, siz! Vaxtında balalarınızı oxudub, tərbiyə verib, onlara müsəlman, insan nə olduğunu anlatsaydınız, onlar heç vaxt bir-birini öldürməzdilər və nə də siz böylə

vəhşi tayfa kimi yaşamazdınız” (1, s.96). Aslanın daxili monoloqundan aşkar görünür ki, onun dünyagörüşündə əsl insanla müsəlman anlayışı arasında bərabərlik işarəsi qoyulur. “Aslanın müəllif ideyasının əsas ifadə vasitəsi” (5, s.6) olduğunu nəzərə alsaq, müəllifin məsələyə münasibətinin məhz bu kontekstdə meydana çıxdığını qəbul etmək mümkündür. İslam əxlaqına soykənərəkən müəllif bilavasitə islamın əxlaq qaydalarından çıxış edir. Bu bir həqiqətdir ki, İslamda izdivac məsələsində hər iki tərəfin (oğlanın və qızın) razılığı yeganə əsas şərt kimi irəli sürülür. İslama dair elmi ədəbiyyatda məsələnin şərh belədir: “İslamda evlilik hər iki tərəfin müstəqil şəkildə hərəkət etməsinə (iradəsinə) əsaslanan ikitərəfli razılığa, əqddir. Ata-ana təcrübələrinə əsaslanaraq uşaqlarına bütün ömürləri boyu birgə yaşayacaqları dostu axtarmaqda və ya seçməkdə öyüdləri ilə kömək edirlər, ancaq son sözü soyləmək səlahiyyəti məhz evlənən şəxslərə aiddir” (7, s.209). Deməli, “ailə və məişətdəki nadanlıq”, “sevgililərin qovuşmasına mane olan cəhəlat”ın islam əxlaqı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əksinə, müəllif belə bir ideyanı ətə-qana doldurmağa çalışır ki, nadanlığın kökü islami dəyərlərin düzgün dərk olunmamasından, islam əxlaqının mahiyyətinə bələd olmamaqdan iləri gəlir. Müəllif belə bir məsələni aktuallaşdırır ki, əgər biz müsəlmanıqsa, əgər biz İslam dininə iman gətiririksə, onda “Qurani-Kərim”in, şəriətin göstərişlərinə əməl etməliyik.

İ.Musabəyovun iki gəncin qovuşmasına əngəl törədən qan düşmənçiliyinə münasibəti də islam hüququ və əxlaqı çərçivəsindədir. Müəllif birinin o birini öldürməsinin nəsillər arasında sonsuz ədavətə səbəb olmasının islam əxlaqında yolverilməz olması qənaətindən çıxış edir. İslamda “qana qan” prinsipi var. Dini ədəbiyyatda məsələyə belə şərh verilir: “Cana, bədənə qarşı edilən haqsızlıqların, günahların cəzası qisasdır. Yəni cana can, gözə göz, dişə diş”. Lakin islam alimləri bunun prinsip etibarilə belə olduğunu yazırlar. Təfsirlərdə bu cür hallarda “həmçinin qurbanın, zərərçəkənin (və ya lazım gəldikdə mirasçıların) qan bahası qəbul etməsi və ya heç nəsiz bağışlaması da mümkündür” (7, s.131) göstərişi yer alır. Deməli, İ.Musabəyov iki gənc arasında neçə illər qabaq baş vermiş münacişəni (münacişə ölümə nəticələnsə belə) qan davasına çevirməyi şəriət qanunlarına bələd olmamaqda, şəriətin belə halda “bağışlamaq” variantının da mümkünlüyünü bilməməkdə günahlandırır. Məhz bu cür bilməməzlikdən, başqa sözlə, savadsızlıqdan irəli gələn nadanlığı “vəhşi tayfa kimi yaşamaq” hesab edir.

Maraqlıdır ki, povestdə süjetin inkişaf istiqaməti də müəllifin islami dünyagörüşündən güc alır. Ədəbiyyatşünaslıqda maarifçi-realist ədəbiyyat üçün “təsadüfi final”ın səciyyəviliyi haqqında fikir formalaşmışdır. M.F.Axundzadənin komediyalarından başlayaraq maarifçi-realist ədəbiyyatda bu cür “finallar”ın səciyyəviliyindən zaman-zaman söhbət açılmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıq “Xoşbəxtlər”ə də eyni tendensiya ilə yanaşır, əsərin “xoşbəxt final”ını “təsadüfi final” kimi qəbul edir. A.Zamanov yazır: “Müəllif hər vasitə ilə olursa olsun, sevgililəri bir-birinə qovuşdurmaq, onları xoşbəxt görmək istəyir. Odur ki, əsərin sonunda düşmən atalar və Cahanın nişanlandığı oğlan vəba xəstəliyindən ölürlər. Aslanla Cahan evlənib xoşbəxt olurlar. Bu bədii cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmasa da, xeyirxah qəlbdən doğan “xoş bir arzu idi” (4, s.97).

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslisinin müəllifləri də demək olar ki, eyni qənaətdən çıxış edirlər: “Belə bir vəziyyət qarşısında dayanan gənclərə “xoşbəxtlik” üz verir ki, o da şəhərdə düşən vəba xəstəliyidir” (2, s.320).

Doğrudanmı gənclərin qovuşmasının yeganə səbəbi “şəhərdə düşən vəba xəstəliyi”dir? Doğrudanmı əsərdə hadisələrin inkişaf məntiqi ancaq təbii fəlakət amilinə istinad edir? Fikrimizcə, məsələ bu qədər sadə deyildir. Gənclərin qovuşub xoşbəxt olması müəllifin süjetə birbaşa müdaxiləsi ilə yox, hadisələrin təbii inkişaf məntiqindən yaranır. Bu məntiqin əsasında gənclərin öz sevgiləri uğrunda (xüsusən Aslanın) yorulmadan, usanmadan mübarizə etmələri dayanır. Cahanla Aslanın qovuşmasını hər iki tərəfdən ataların ölməsi reallaşdırmır. Əlbəttə, bu amilin də rolu var. Lakin həlledici olan bu deyil. Bu amil heç həlledici ola da bilməz. Çünki qan düşmənçiliyinin aradan qalxması təkcə atalar arasında deyil, ailələr arasında düşmənçiliyin aradan qalxması ilə baş tutur. Düşmənçiliyin aradan qalxması vəba xəstəliyinin vəsiləsi ilə olsa da, əsas işi Aslan görür. Onun öz sevgisi yolunda canından keçməyə hazır olmasını əməli ilə sübut etməsi Aslanı haqq aşiqi səviyyəsinə qaldırır. Aslan ölümə üz-üzə qalaraq Cahanın qardaşını ölümdən xilas edir. Bu, Cahanın anasının və qardaşının əks tərəfə olan kinini, nifrətini sevgiyə çevirir. Aslan Cahanın ailəsinin rəğbətini qazanır. Buna görə də sevgililərin qovuşmasının təsadüfən baş tutduğunu düşünmək olmaz. Hadisələrin bu şəkildə inkişafında qəhrəmanın dini inancı da, Allaha inamı da mühüm amillərdəndir. Üzləşdiyi çətinliklə bağlı Aslanın Allaha ümid bağlaması, məhz bu ümid işığında etdiyi hərəkətlər “xoşbəxtliyi” məntiqi cəhətdən hazırlayır. Finalda “xoşbəxtliyin” baş verməsi “Allahdan ümid kəsilməz”, Allah səbr edənə dost tutar” məntiqini reallaşdırır. Bunu ən çətin məqamlarda Aslanın Cahana dediyi sözlər qəti şəkildə təsdiqləyir: “Ancaq burasını da bil ki, mən hələ Allahın dərğahında səndən əl üzməmişəm və üzməyəcəyəm. Ümid... Xəyal... Bəslədiyim ümidlər puç oldu, əkdiyim güllər tez soldu. Bundan sonra təzə ümid... təzə bahar... təzə günlər... Mən gedirəm, əzizim, fikir etmə, ümitsiz olma, məni də unutma...” (1, s.102).

Demək, sevnələrin qələbəsi – “Xoşbəxtlər”in sonluğu qəhrəmanların Allaha, onun qüdrətinə sonsuz inamından və bu inamdan güc alaraq apardıqları mübarizədən qaynaqlanır. Bu, eyni zamanda, qəhrəmanların hərəkətinə və süjetin məntiqi inkişafına istiqamət verən müəllif dünyagörüşünün bədii ifadəsi kimi maraq doğurur.

ƏDƏBİYYAT

1. *İ.Musabəyov*. Neft və milyonlar səltənətində. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
2. *Mir Cəlal, Firudin Hüseynov*. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982
3. *Vəlixanov N.* Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1983
4. *Zamanov A.* Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1979
5. *Məmmədova G.* Neft və milyonlar səltənətində. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
6. *Qarayev Y.* Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980
7. *Həmidullah M.* İslama giriş. Bakı: Qismət, 2006